

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(1990-2003 ԹԹ.)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2003

Աշխատանքը երաշխավորվել է ԵՊՀ պատմության
ֆակուլտետի խորհրդի և Հայոց պատմության ամբիոնի
կողմից:

Խմբագիրներ՝

պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ.՝ **Գ.Ս. ԳԵՂԱՄՅԱՆ**
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ.՝ **Բ.Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Մ 710

Մինասյան Էդիկ
Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետու-
թյունում (1990-2003 թթ.), Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2003, 443 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է անկախությունը վերականգնած Հայաս-
տանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ավելի
քան տասը տարիների պատմության ուսումնասիրությանը: Այն արխիվային
փաստերի և վիճակագրական տվյալների հիման վրա կատարված պատ-
մաքննական ամբողջական ուսումնասիրություն է, որտեղ առաջին անգամ
փորձ է արվում ընթերցողին ներկայացնելու անցման շրջանի բարդ ու հա-
կասական հիմնահարցերը, ցույց տալու հասարակական-տնտեսական ոլոր-
տի ձեռքբերումներն ու բացթողումները, քննադատաբար գնահատելու
դրանք:

Այն կարող է օգտակար լինել Հայաստանի նորագույն պատմության,
տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի հիմնահարցերն ու-
սումնասիրողների համար:

Մ 0803010413 2003
704(02) – 2003

ԳՄԴ 66.3 (2Հ) + 65.9 (2Հ)

© Էդ. Մինասյան, 2003

Ն Ե Ր Ա Ճ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունն առանձնահատուկ
տեղ ունի մեր բազմադարյան պետականության պատմության մեջ:
Ծնունդ առնելով 20-րդ դարի 90-ական թվականների սկզբին՝ այն
ձևավորվեց Հայաստանի առաջին (1918-1920) և երկրորդ (1920-
1991) Հանրապետությունների հիմքի վրա: Ռուսական կայսրության
փլուզման հետևանքով 1918թ. մայիսի 28-ին, հինգ դարյա ընդմիջու-
մից հետո Հայաստանը վերականգնեց իր անկախությունը: Հայոց
ցեղասպանությունից, Առաջին համաշխարհային պատերազմից ու
հեղափոխությունից հետո Հայաստանը հայտնվեց անմխիթար պայ-
մաններում՝ քայքայված տնտեսությամբ, փախստականներով ու
գաղթականներով, առանց դաշնակիցների:

Չնայած դրան՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը, իբ-
րև պետական կառույց, կատարեց պատմական նախադեպի իր
կարևոր դերը: Բոլոր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ թերություններով հան-
դերձ՝ նա հիմք հանդիսացավ հայոց պետականության հետագա
զարգացման համար:

Շնորհիվ անկախ պետականության վերականգնման, Հայաս-
տանի Հանրապետությունը, տալով անգամ մեծ կորուստներ, կարո-
ղացավ վերածվել խորհրդային հանրապետության և մտնել ԽՍՀՄ-ի
մեջ: ԽՍՀՄ-ի կազմում խորհրդային Հայաստանը, որպես առաձին
հարապետություն, զգալի նվաճումներ ձեռք բերեց հասարակական
կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում, ունեցավ զարգացած արդ-
յունաբերություն և գյուղատնտեսություն, սակայն չուներ և չէր կա-
րող ունենալ քաղաքականապես ու տնտեսապես անկախ, ազգային
ազատ պետություն ու պետականություն:

1921-1991 թթ. Հայաստանի երկրորդ Հանրապետությունում
կուտակվեց հասարակական ինքնակառավարման այնպիսի հա-
րուստ փորձ, որը հետագայում օգտագործվեց երրորդ հանրապե-
տության կայացման գործընթացում: Փաստորեն վերջինս դարձավ
նախորդ երկու հանրապետությունների ժառանգորդը:

1980-ական թվականների երկրորդ կեսին, հավատալով գործաշուկյան թվացյալ վերակառուցմանը, հայ ժողովուրդը փորձեց հասնել Արցախի ազատագրման ազգային իղձերի իրականացմանը: Սակայն երկու տարվա ծանր փորձություններից հետո համոզվելով, որ ամբողջատիրական վարչակարգը և ժողովրդավարությունն անհամատեղելի են, ժողովուրդն իր համազգային պայքարն ուղղեց անկախ պետականության հաստատմանը: Այս պայքարի ընթացքում մեր ժողովուրդը, մեծ դժվարությամբ հաղթահարելով իր դեմ ուղղված դավերն ու ծանր փորձությունները, վերստին նվաճեց իր անկախ պետականությունը:

Անկախության հռչակումը և անցումը շուկայական հարաբերություններին 1990-ական թվականներին լուրջ խնդիրների առաջ կանգնեցրին զրեթե բոլոր հետխորհրդային հանրապետություններին: Հայաստանի Հանրապետությունը բացառություն չէր, և տնտեսապես արդարացված ու դեպի ժողովրդավարություն տանող նրա ճանապարհին քիչ չէին բացթողումներն ու չօգտագործված հնարավորությունները, ծախողումներն ու անհաջողությունները:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական կյանքը վերջին տասը տարիներին անցել է կտրուկ ելևէջներով: Սպիտակի աղետալի երկրաշարժից դեռ ուշքի չեկած՝ նորանկախ երկիրը ռազմաքաղաքական հակամարտությունների հետևանքով ընկավ տարածաշրջանի տրանսպորտային ու հաղորդակցության մյուս ուղիների բնականոն աշխատանքի խաթարման, տևական շրջափակման, սեփական էներգակիրների բացակայությամբ պայմանավորված էներգետիկ ճգնաժամի, արտաքին շուկային ինտեգրվելու տնտեսական քաղաքականության ուղենիշներով պարտադրված փոփոխությունների, նախկինում ձևավորված տնտեսական կապերի խզման հետևանքով առաջացած անբարենպաստ պայմանների մեջ: Այս օբյեկտիվ պատճառների հետ միասին կային նաև սուբյեկտիվ գործոններ:

Իշխանության եկած մեծ մասամբ պետական կառավարման փորձ չունեցող, իսկ որոշ դեպքերում պատահական անձանց անկարողությունն ու ինքնավստահ խեղաթուրված, ոչ բանական գործունեության հետևանքով տեղի ունեցող համատարած քայքայումն ու թալանը կործանման եզրին հասցրին երկիրը: Այսուհանդերձ հանրապետության բարոյաքաղաքական մթնոլորտը հիմնականում պահպանեց իր կայունությունը՝ շատ դեպքերում պայմանավորված

լինելով թուրք-ազերական հայաջինջ քաղաքականությամբ և Արցախի ազատագրական պայքարով, որոնք միավորեցին ամբողջ հայությանը: 1990-ական թվականների առաջին կեսը հանդիսացավ հայ հասարակության ներքին կայունության ու միասնության հիմնական գործոնը, որը հարկադրեց իշխանություններին վճռական միջոցների դիմելու: Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր ամրապնդել պետաիրավական վարչակարգը, ինքնաբուխ մարտական ջոկատներից ձևավորել իսկական ազգային մարտունակ բանակ, ձեռք բերել ռազմատեխնիկական անհրաժեշտ միջոցներ:

1990-ական թվականներին Հայաստանի Հանրապետությունը որդեգրեց տնտեսակարգի փոփոխության քաղաքականություն՝ ուղղված ազատական տնտեսական հարաբերությունների ձևավորմանը: Երկար սպասված անկախության ու տնտեսական ազատության հնարավորությունները, որոնք հաստատվել էին Հայաստանում, միաժամանակ առաջ բերեցին քաղաքական ու տնտեսական համակարգերի կտրուկ փոփոխություններ: Երկակի անցումը բազմաթիվ ձեռքբերումների հետ մեկտեղ (խոսքի ազատություն, բազմակուսակցականություն, ժողովրդավարական ինստիտուտների կայացում և այլն) ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ՝ աղքատություն և գործազրկություն, օրինազանցություն, կոռուպցիա, արտագաղթ և սոցիալական բևեռացում, կախվածություն արտաքին ֆինանսական և տնտեսական կենտրոններից: Բնակչության դժգոհությունը և արտագաղթը հստակ մատնանշում են, որ քաղաքական անկախության ձեռքբերումները չեն արդարացնում տնտեսական ու սոցիալական կորուստները: Դեռևս նոր-նոր ձևավորվող ժողովրդավարական արժեքների անկումը կանխելու և հասարակությանը պատճառաբանող կորուստներից խուսափելու համար կառավարությունը պետք է առաջին հերթին առաջնորդվեր սոցիալական կարիքների բավարարմանն ուղղված քաղաքականությամբ, որը համապարտասխաներ գլոբալ և ազգային առաջադիմության միտումներին: Անցած տասից ավելի տարիների ընթացքում առաջացած խնդիրները աստիճանաբար մասամբ համակարգվում և լուծվում են, սակայն այդ գործընթացը լիովին հունի մեջ դնելու համար անհրաժեշտ է լուծել մի շարք կարևոր սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներ:

Պատմական այս շրջադարձային ժամանակաշրջանի հենց սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների համակողմանի լուսաբանման է նվիրված սույն աշխատությունը: Դեղինակը փորձել է առա-

ջին անգամ ներկայացնել հանրապետության անցած ավելի քան տասը տարիների սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կյանքի վերափոխումների պատմությունը:

Հայաստանի անկախ Հանրապետության հռչակման շեմին հայ քաղաքական միտքը հիմնականում պատկերացնում էր ինքնիշխան պետությունը որպես ազգային-ժողովրդավարական գաղափարախոսության և ներմուծված շուկայական ազատականության մեխանիկական հանրագումար: Սակայն շուտով պարզվեց, որ ազգային գաղափարախոսությունը գործնականում մշակված չէ, քաղաքական կառույցներն անկայուն են, իսկ կտրուկ տնտեսական վերափոխումների իրականացումն անչափ ծանր բեռ է շրջափակման ենթարկված և պատերազմող Հայաստանի համար: Քաղաքական, տնտեսական, գաղափարախոսական ծրագրերի բացակայության սուբյեկտիվ հանգամանքներին գումարվեցին պատերազմի, շրջափակման, տնտեսական ճգնաժամի օբյեկտիվ գործոնները՝ ավելացնելով զրկանքները անցման շրջանում: Այս առումով ակնհայտ են պատմական զուգահեռներն առաջին և երրորդ հանրապետությունների միջև:

Նորանկախ պետությունը թեպետ թույլ էր քաղաքական ու տնտեսական կառույցներով, համազգային գաղափարախոսությամբ, սակայն պետությունը պահպանելու համար օժտված էր քաղաքականապես ակտիվ և ժողովրդավարության ձգտող հասարակությամբ: Ի տարբերություն անցյալի, դա էր երրորդ հանրապետության կայացման գլխավոր գրավականը:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ արխիվային և վիճակագրական հարուստ փաստական նյութերի հիման վրա ցույց է տրվում անկախության գործընթացը, պետաիրավական և վարչական բարեփոխումների դրական և բացասական հետևանքները: Հանրապետության դեկավարները միշտ չէ, որ հաշվի էին առնում Հայաստանի պատմական առանձնահատկությունները, ավանդույթները և հաճախ մեխանիկորեն ընդօրինակելով այս կամ այն երկրի պետավարչական կառուցվածքը՝ էլ ավելի էին խորացնում ճգնաժամային վիճակը: Հիմնավոր քննադատության են ենթարկված ընտրական համակարգում տեղ գտած թերությունները, չհիմնավորված նախարարությունների և վարչական ուռճացող միավորումների ստեղծումը և այլն: Պատմաքննական մեթոդը հնարավորություն է տվել հեղինակին վերանայել և վերագնահատել շատ հիմնախնդիրներ, առաջարկներ անել դրանց արդյունավետ լուծման վերաբերյալ: Անկախության

հաստատումից հետո հիմնական խնդիրը մենատիրական վարչակարգից շուկայական հարաբերություններին անցնելն էր: Վերջին տարիներին այդ ուղղությամբ կատարված բարեփոխումները դժվար է միանշանակ գնահատել: Բավականին անբարենպաստ պայմաններում մենատիրությունից նոր պահանջներին համապատասխան շուկայական հարաբերություններին անցնելը Հայաստանում պայմանավորված էր մի շարք առանձնահատկություններով: Անկախության պահպանման ուղղությամբ գործադրվող ջանքերը այս կամ այն կերպ անդրադառնում էին տնտեսական նոր համակարգի ձևավորման վրա: Եվ այստեղ մեխանիկական ընդօրինակումը, ինչպես հաճախ լինում է, կարող է բացասական հետևանքներ ունենալ: Դժվար էր նաև նախկին վարչաբյուրոկրատական կառավարման մեթոդներից միանգամից հրաժարվելը: Շուկայական հարաբերությունների անցման շրջանում միանգամայն փոխվում է պետության դերը (սակայն այն չի վերանում, ինչպես պնդում են շատերը): Պետությունը ձևավորում է տնտեսական հարաբերությունների իրավական դաշտը և նպաստում այդ հարաբերությունների ներդաշնակ կենսագործունեությանը: Այն ոչ թե դեկավարում է տնտեսական գործընթացները, այլ կարգավորում է դրանք առավել բարձր արդյունքներ ստանալու համար և անցման շրջանի տնտեսական գործունեության վրա ազդում է ոչ թե ուղղակի ձևով, այլ՝ շուկայի միջոցով: Այս հարցում, սակայն, թույլ տրվեցին բազում սխալներ (գների ազատականացում, ժամանակից շուտ անցում սեփական դրամական միավորներին և այլն):

Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում առաջինն էր, որ անկախանալուց անմիջապես հետո, առանց լուրջ նախապատրաստման, հաշվառման ու գնահատման, իրականացրեց հողի սեփականաշնորհումը՝ լուծարելով անգամ նախկինում գործող բարձր արդյունավետ տնտեսություններ, պատճառ դառնալով գյուղում ձևավորված արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքների մասնատման ու փոշիացման: Պատահական չէ, որ սակավահող Հայաստանում հողի սեփականաշնորհումից հետո տասնյակ-հազարավոր հեկտար տարածություններ մնացին անմշակ: Իսկ անասնապահության բնագավառում սեփականաշնորհման անվան տակ համատարած թալանվեցին տասնամյակների ընթացքում ստեղծված ֆերմաները, ընդ որում մեծ մասամբ հայտնվելով գյուղատնտեսության հետ կապ չունեցող «տղերքի» ձեռքը: Սեփականաշնորհման հետևանքով

զրկվելով անասուններից, գյուղտեխնիկայից, պարարտանյութերի և թունաքիմիկատների օգտագործման հնարավորություններից՝ գյուղացին մնաց մեն-մենակ իր փոքրիկ հողակտորի հետ՝ ապավինելով ձեռքի սակավ արդյունավետ աշխատանքին: Հողը բաժանելով գյուղացուն՝ պետությունն իր խնդիրը համարեց ավարտված: 1990-ական թվականների վերջերին առանձին որոշումներով փորձեր արվեցին շտկելու այդ սխալները, սակայն կիսատ-պռատ միջոցառումները արդյունք չտվեցին: Բազմակողմանի քննարկելով այդ հարցերը և ընդգծելով, որ շրջափակման և պատերազմի պայմաններում ճիշտ էր հապճեպ ու համատարած սեփականաշնորհումը՝ աշխատության մեջ մի շարք առաջարկություններ են արվում, որոնց կենսագործմամբ հնարավոր է գյուղատնտեսությունը դուրս բերել ծանր վիճակից:

Հանգամանորեն քննարկվում են վերջին տասնամյակում արդյունաբերական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման հարցերը: Անկախությունից հետո հանրապետության արդյունաբերությունը զրկվեց հումքի հիմնական աղբյուրներից, և խզվեցին կոոպերացիայի կապերը, կորցրեց արտահանման նախկին շուկաները: Համայնավարության հիմքերը շուտափույթ վերացնելու նպատակով արդյունաբերության ոլորտում չհիմնավորված արագացված սեփականաշնորհում կատարվեց, որն ըստ էության վերածվեց վիթխարի կառույցների փոշիացման և յուրացման: Երբեմնի արդյունաբերական գարգացած հանրապետության նյութատեխնիկական բազան սեղմ ժամկետում ոչնչացվեց, սարքավորումների մեծ մասը մետաղի ջարդոնի անվան տակ արտահանվեց: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման հետևանքով փաստորեն չձևավորվեց մասնավոր ձեռնարկատերերի խավ, կրճատվեց բանվորության քանակը, և շեշտակի աճեց գործազրկությունը: Այստեղ ևս պետությունը, ցավոք, հանդես եկավ դիտողի դերում, ոչնչով չօգնեց սեփականաշնորհված ձեռնարկություններին: Աշխատության մեջ, քննարկելով արդյունաբերական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման գործընթացները, ցույց են տրվում այն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառները, որոնք տնտեսական քայքայման հասցրին հանրապետությունը: Այդ ծգնաժամային վիճակի խորացմանը մեծ չափով նպաստեցին պետության՝ ֆինանսավարկային և հարկային քաղաքականության բնագավառում թույլ տրված սխալներն ու արտասահմանից ստացվող վարկերի անարդյունավետ, չհիմնավորված օգտագործ-

ման փաստերը:

Աշխատության կարևոր մասերից է պետության սոցիալական քաղաքականությանը նվիրված բաժինը: Խորհրդային իշխանության տարիներին սոցիալական ապահովագրության հարցերը լուծվում էին պետական մակարդակով: Անկախության հռչակումից հետո այս բնագավառում ևս փորձ արվեց վերակառուցումներ կատարել, որը նույնպես արդյունավետ չեղավ: Շուրջ տասը տարիների ընթացքում սոցիալական կայուն քաղաքականություն չի մշակվել, որովհետև այն պայմանավորված էր տնտեսական իրական հնարավորություններով, որոնք շատ հեռու էին բավարար լինելուց: Ուսումնասիրության մեջ սոցիալական ոլորտում որոշ դրական ձեռքբերումների կողքին համակողմանի քննարկվում են բնակչության զբաղվածության, տարեցտարի աճող գործազրկության հարցերը, դրանց պատճառներն ու ծանր հետևանքները, ցույց է տրվում հասարակության համար աղետաբեր կտրուկ բևեռացման գործընթացը: Որպես գլխավոր թերություն ընդգծվում է, որ մինչև այժմ չի ձևավորվել երկրի տնտեսական կայունության և առաջընթացի հիմքը կազմող բնակչության միջին խավը: Բազմաբնույթ փաստերով ցույց է տրվում հասարակության սոցիալական շերտավորման վրա օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցությունը, քննադատվում աղքատության շատ բարձր ցուցանիշների առկայությունը, որի դեմ պայքարելու հստակ ծրագրեր դեռևս չեն մշակվել: Այս բոլորն, անշուշտ, ազդում են բնակչության տեղաշարժի, հատկապես արտագնացության վրա: Չանգվածային բնույթ ստացած արտագաղթն այն հիմնական չարիքն է, որի հետևանքները կարող են ճակատագրական լինել: Հայաստանից հեռանում են բարձր որակավորում ունեցող մասնագետները, գիտնականներն ու արվեստագետները, աշխատող ուժը: Տնտեսական փլուզման հետևանքով ավերվեցին նաև առողջապահական, կրթական և գիտական հիմնարկները: Տարեցտարի կրճատման ենթակա ֆինանսական հատկացումները և այդ բնագավառների աշխատողների ցածր աշխատավարձը ստեղծել են ծանր վիճակ: Մասնագետները զանգվածաբար լքում են իրենց բուն աշխատանքը և անցնում այլ բնագավառներ: Այս պայմաններում կենսագործվող բարեփոխումները (մեծ մասամբ չհիմնավորված) էականորեն չեն նպաստում տվյալ բնագավառի աշխատանքների բարելավմանը:

Աշխատությունը շարադրված է արխիվային նորահայտ նյութերի և վիճակագրական տվյալների հիման վրա: Հեղինակը խուսափել է

փաստագրությունից և ընթերցողին ներկայացրել պատմաքննական ամբողջական շարադրանք: Նման փորձ առաջին անգամ է կատարվում: Այն կարող է հիմք հանդիսանալ Հայաստանի անկախության տարիների պատմության, տնտեսության և հասարակական-քաղաքական կյանքի հիմնահարցերն ուսումնասիրողների համար:

Շուրջ 12 տարի է անցել անկախության հռչակման օրվանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկա մի ամփոփ ուսումնասիրություն, որն ամբողջովին նվիրված լիներ երրորդ հանրապետության պատմությանը, որտեղ վերհանված ու վերլուծված լինեին սոցիալ-տնտեսական ոլորտի վերափոխումների էությունը, նշանակությունը, այդ բնագավառի զարգացման պատմական փուլերը, առանձնահատկությունները, հանրապետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրները:

Իհարկե, դա չի նշանակում, թե ընդհանրապես ոչինչ չի արվել, բայց հրապարակի վրա եղածն այնքան քիչ է ու աղքատիկ, մեծ մասամբ տնտեսագիտական բնույթի, որ հնարավոր չէ հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացումների մասին ամբողջական պատկերացում կազմել: Երրորդ հանրապետության տնտեսական քաղաքականության առանձին հարցերին անդրադարձել են տնտեսագետներ Վ. Խոջաբեկյանը, Հ. Սարգսյանը, Ա. Մարկոսյանը, Ս. Սկրտչյանը, Գ. Ավագյանը, Ս. Գևորգյանը, Թ. Մանասերյանը, Ա. Մելքունյանը, Գ. Կիրակոսյանը, Ս. Դավոյանը, Լ. Անանյանը և ուրիշներ¹: Հատկապես արժեքավոր ուսումնասիրություն է ակադե-

միկոս Ա. Աղանբեգյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Տնտեսական վերափոխումներն անցումային շրջանում. տեսություն և արդյունքներ» ժողովածուն, որը հրատարակվել է ՀՀ տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի և ՀՀ Կառավարությանն առընթեր ժողովրդական տնտեսության ակադեմիայի համատեղ ջանքերով: Գրքում ամփոփված են Հայաստանի և Ռուսաստանի մի շարք տնտեսագետ-գիտնականների հետազոտությունների արդյունքները՝ նվիրված շուկայական տնտեսության անցման շրջանի տեսական, մեթոդական և գործնական առավել հրատապ ու արդիական հիմնախնդիրներին: Հատուկ ուշադրություն է դարձված Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսական վերափոխումների առանձնահատկություններին և այդ գործընթացի արդյունքներին:

Անցումային երկրներում, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացված տնտեսական քաղաքականության էությունը, առանձնահատկություններին ու բնորոշ գծերին է նվիրված Ս. Դավոյանի, Ա. Մարկոսյանի և Հ. Սարգսյանի հեղինակած «Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում» աշխատությունը: Այստեղ տնտեսության իրական հաստատվածի և այլ ոլորտների հիմնական արդյունքների վերլուծության հետ առաջարկվում են նաև իրավիճակի բարելավմանն ուղղված հայեցակարգային լուծումներ:

Արժեքավոր ուսումնասիրություն է նաև Գ. Կիրակոսյանի «Անցումային տնտեսության վերափոխումները. տեսության հարցեր» ուսումնասիրությունը, որտեղ նույնպես անցումային փուլում գտնվող երկրների զարգացման արդյունքների վերլուծության հետ մեկտեղ ցույց է տրվում Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության զարգացման ներկա վիճակը և նշվում հեռանկարային զարգացման միտումները:

Ուսումնասիրվող հարցերի քննարկման տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի կողմից հրատարակված

¹ Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը 19-20-րդ դարերում, 21-րդ դարի շեմին, Եր., 2001: Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978), Եր., 1979, Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը և աշխատանքային ռեսուրսների վերարտադրության արդի հիմնախնդիրները, Եր., 1976: Ходжабекян В., Асатрян Б., Демографические аспекты урбанизации в Армянской ССР, Е., 1991: Խոջաբեկյան Վ., Ազրարային քաղաքականությունը և բնակչության տեղաշարժերը, Եր., 1989: Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Եր., 1991: Մարգսյան Հ., Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում. պետության դերը, Եր., 2001: Մարկոսյան Ա., Սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացը, տեսության և պրակտիկայի հարցեր, Եր., 1995: Մարկոսյան Ա., Սեփականաշնորհման սերտիֆիկատների մասին, Եր., 1995: Մարկոսյան Ա., Պետությունը և շուկան, գ. 1-ին Եր., 2000: Մարկոսյան Ա., Տնտեսագիտություն բոլորի համար, Եր., 2001: Մարկոսյան Ա., Սաֆարյան Ռ., Շուկայական տնտեսության հիմունքները, Եր., 2002: Մարկոսյան Ա., Մաթևոսյան Ջ., Տնտեսության պետական կարգավորման միջոցներն ու ձևերը. Аналитический журнал, "Рынок капитала в Армении", № 7,8 (65,66), Եր., 2001: Կիրակոսյան Գ., Անցումային տնտեսության վերափոխումները, տեսության հարցեր, Եր., 2002: Դավոյան Ս., Մարկոսյան Ա., Մարգսյան Հ., Վերափոխումները անցումային երկրների տնտե-

սություններում, Եր. 2003: Անանյան Լ.Զ., Տնտեսական պատմության ուրվագծեր, Եր. 2003: Ավագյան Գ., Հայաստանի տնտեսությունը, անցած ուղին, այսօրը և զարգացման ուրվագիծը, Եր., 1998: Մանասերյան Թ., Նոր տնտեսական քաղաքականության ուրվագծեր, Եր., 2000: Մելքունյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Եր., 2002:

«Հայաստան 2020. զարգացման և անվտանգության ռազմավարություն» աշխատությունը, որտեղ փորձ է արվում ի մի բերելու հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտների վերաբերյալ տնտեսագիտական սկզբունքային մոտեցումները, որոնք կարող են դառնալ հանրապետության զարգացման ռազմավարության հիմքը: Ներկայացված են երկրի սոցիալ-տնտեսական անվտանգության ապահովման անհրաժեշտ նախադրյալները: Եթե Ա. Մարկոսյանի աշխատությունները վերաբերում են արդյունաբերության ոլորտի վերափոխումներին, ապա Գ. Ֆահրադյանի, Գ. Սամիկոնյանի և Մ. Գաբրիելյանի աշխատություններում քննարկվում են ագրարային վերափոխումներին վերաբերող առանձին հարցեր²: Հանրապետության սոցիալական ոլորտին առնչվող մի խումբ հարցեր են արժարժված Ն. Մարգարյանի, Մ. Գաբրիելյանի, Ա. Սելբույանի, Գ. Խառատյանի հեղինակած աշխատություններում³:

Անցումային տնտեսության և Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումների հիմնահարցերին են նվիրված մի խումբ ռուս գիտնականների հեղինակած աշխատությունները⁴:

Անկախություն հռչակած Հայաստանի ներքաղաքական կյանքի

² Ֆահրադյան Գ., Հայաստանի Հանրապետությունում ագրարային արմատական բարեփոխումների արդյունքների և մի քանի խնդիրների մասին, Էկոնոմիկա, 1-3, Եր., 1996: Սամիկոնյան Գ., ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդիրները, Եր., 1997: Գաբրիելյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը, Եր., 2001:

³ Մարգարյան Ն., Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և ժողովրդական արժեքների դերը աղքատության հաղթահարման գործում, Եր., 2001: Գաբրիելյան Մ., Աղքատության հաղթահարման ուղիները գյուղում և քաղաքում, Եր., 2001: Թաղևադյան Մ., Աղքատության համակարգային հիմքերը և հաղթահարման ուղիները Հայաստանում, Եր., 2001: Սելբույան Ա., Աշխատանքի շուկայի ձևավորման և զբաղվածության հիմնախնդիրներն աղքատության հաղթահարման ՀՀ ռազմավարությունը, Եր., 2002: Արտագաղթը Հայաստանից (խմբ. Գ. Խառատյանի, հեղինակային հրատարակություն), Եր., 2003:

⁴ Курс переходной экономики (под редакцией академика Л.И. Абалкина), М., 1997. Манов В., Реформы в пост-социалистическом обществе, М., 2000. Социальная политика: Учебник, (под общ. ред. Н.А. Болгина), М., 2002. Серова Е., Хромова И., Карлова Н., Тихонова Т., Аграрная реформа в странах с переходной экономикой, М., 2000. Новая Евразия: Россия и страны ближнего зарубежья, сборник статей 11, (под редакцией Е.М. Кожокина), М., 2001. Иванов Э.М., Армения: особенности экономических отношений с Россией и перспективы их развития, М., 2001. Ильин С., Бабанов А., Крестьянское (фермерское) хозяйство и рынок, М., 1995. Аграрная политика в развивающихся странах Азии и Африки, М., 1975. Казакевич В., Аграрный вопрос в Южной Корее, М., 1964. Реструктуризация промышленности в европейских странах с переходной экономикой (накопленный опыт и перспективы), М., 2002:

հիմնախնդիրների քննարկմանն ու վերլուծությանն է նվիրված Ռուսաստանի ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի Ե. Կոժոկինի խմբագրությամբ հրատարակված "Армения: проблемы независимого развития" (Մ., 1998), աշխատությունը: Այստեղ մեծ տեղ է տրված հանրապետության տնտեսական հիմնախնդիրներին՝ կապված դարաքաղաքի հիմնահարցի նկատմամբ Ռուսաստանի դիրքորոշման և հարաբերությունների հետագա զարգացման հեռանկարների հետ: Երրորդ հանրապետության ներքաղաքական կյանքի քննադատական մոտեցումներ են պարունակում լրագրողական ոճով գրված մի շարք աշխատություններ⁵: Հանրապետության հետազոտվող ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների ուսումնասիրության գործում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում անկախության տարիներին հանրապետությունում բարձրագույն պետական պաշտոններ զբաղեցրած Վ. Սանուկյանի, Գ. Բագրատյանի, Վ. Սովսիսյանի աշխատությունները⁶ և ԳԱԱ նախագահ ակադեմիկոս Ֆ. Սարգսյանի հուշերը⁷:

Հայ պատմաբաններից երրորդ հանրապետության պատմության առանձին հարցերի անդրադարձել են պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Գ.Ս. Գեղամյանը, պատմ. գիտ. թեկն., Ռ.Վ. Ազիզբեկյանը⁸: Սակայն նրանց ուսումնասիրության շրջանակները լոկ ընդգրկել են հանրապետության առաջին տարիների պատմության ոչ մեծ թվով հարցեր: Նրանք չեն քննարկել հանրապետության սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության ամբողջական պատմությունը, ավելի քան տասը տարվա սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործընթացները:

Գործնականում աղբյուրագիտական նշանակություն են ձեռք բերում 1990-ական թվականներից սկսած հիմնախնդրի առանձին

⁵ Григорян В., История Армянского бесовства, Е., 2002, Հովսեփյան Ա., ՀՀ-ն և հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, Եր., 2002, Դոնդյան Լ., Երրորդ Հանրապետության ողբերգությունը և աստեղային ժամը, Եր., 2002:

⁶ Սանուկյան Վ., Հայկական երագանքը գոյատևման փակուղում, Եր., 2002: Սանուկյան Վ., Գնացքից թռչելու ժամանակն է, հոդվածների ժողովածու, Եր., 2002: Բագրատյան Գ., Հայաստանում առկա քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և դրանից դուրս գալու ելքերի մասին, Եր., 2000: Բագրատյան Գ., Հասարակությունը և պետությունը, Եր., 1999: Баграмян Г., "Земельная реформа вопросы теории и практики", Е., 2003. Սովսիսյան Վ., Հողի ճակատագրով, Եր., 2001:

⁷ Սարգսյան Ֆ., Կյանքի դասերը (հուշեր), Եր., 2001:

⁸ Գեղամյան Գ., Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը 1945-1990-ական թթ., Եր. 1994: Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Համառոտ ակնարկ, Եր., 1992:

հարցերի շուրջ մեր սոցիալական հարցումների միջոցով կատարված հետազոտությունները: Նման հետազոտություններ կատարվել ու շարունակվում են կատարվել նաև ԳԳ Ազգային վիճակագրական ծառայությունում, ԳԳ ԳԱԱ տնտեսագիտության, փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտներում, Էկոնոմիկայի և ֆինանսների նախարարության տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտում, Երևանի պետական համալսարանի սոցիոլոգիայի և ազգագրության ամբիոններում, Երևանի պետական տնտեսագիտական ինստիտուտում և մի շարք հասարակական կազմակերպություններում: Դրանք լույս են տեսել 1991-2003 թթ. շուրջ երկու տասնյակից ավելի ժողովածուներով, գրքերով, գրքույկներով, հոդվածներով և այլԾ:

Աշխատանքը գրելիս օգտագործել ենք ԳԳ ազգային վիճակագրական ծառայության կողմից հրատարակված և հետազոտվող հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներն ընդգրկող բազմաթիվ վիճակագրական ժողովածուներ⁹, 1990-2003 թթ. հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակն արտացոլող տեղեկատվական-վերլուծական ամսեկան և տարեկան զեկույցներ, Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերը, հարավ-կովկասյան երկրների վիճա-

կագրական տարեգրքերը և ԳԳ Կենտրոնական բանկի տարեկան հաշվետվությունները: Որպես պաշտոնական տվյալներ օգտագործվել են ԱՆԿԽ պետությունների համագործակցության վիճակագրական տնտեսական ժողովածուները և ԳԳ վիճակագրական ռեգիստրի ու վերլուծության նախարարության նյութերը, ինչպես նաև` Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածուները, 1990-2002 թթ. ընդգրկող ԳԳ Կառավարության որոշումների ժողովածուներն ու ԳԳ պաշտոնական տեղեկագրերը, ԵՊԳ սոցիոլոգիայի ամբիոնի պատրաստած ԳԳ սոցիալական ոլորտի իրավական նորմատիվ ակտերի ժողովածուն:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերը, ԳԳ կենտրոնական արխիվի (ԳԳ ԴԶԿԳԿԴԱ) և ԳԳ նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվի (ԳԳ ՆԴԿԴԱ) բազմաթիվ նյութեր, որոնք վերաբերում են տնտեսական վերափոխումներին և սոցիալական ոլորտի խնդիրներին: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ տնտեսական վերափոխումներին վերաբերող փաստաթղթերն ընդգրկում են մինչև 1994 թվականը, իսկ սոցիալական ոլորտին վերաբերող նյութերը` մինչև 1997 թվականն ընկած ժամանակահատվածը: Ուստի քննության առարկա հիմնահարցերն ամբողջական ներկայացնելու նպատակով օգտագործել ենք ԳԳ կառավարության և ԳԳ վիճակագրական վարչության ընթացիկ արխիվային նյութերը, ինչպես նաև մամուլում հրապարակված համապատասխան նյութերը:

Սա առաջին փորձն է ի մի բերելու հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտների վերաբերյալ սկզբունքային մոտեցումները, ցույց տալու հանրապետության անցումային տնտեսության զարգացման հիմնական գործընթացները: Աշխատությունը բաղկացած է երեք գլուխներից, որտեղ քննարկվում են Հայաստանի անկախության հռչակման և պետականության կայացման գործընթացը, պետաիրավական և վարչական բարեփոխումները, տնտեսական և սոցիալական վերափոխումները, շուկայական հարաբերություններին անցնելու գործընթացի առանձնահատկությունները: Ուսումնասիրության մեջ առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել պետական կառույցների վերափոխումներին, գյուղատնտեսության և արդյունաբերության ոլորտներում կատարվող փոփոխություններին, մասնավորեցման գործընթացներին, դրանց առանձնահատկություններին և

⁹ Աղքատությունը և ժողովրդավարությունը Հայաստանում, Եր., 2000: Պատմություններ աղքատության մասին, Եր., 2001: Արտագաղթը Հայաստանից, Եր., 2003: Հայաստանի ժողովրդագրական և առողջության հարցերի հետազոտություններ 2000, Եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 1999 թ., վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Եր., 2001: Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական զեկույց, Եր., 2002: Ձեկույց իրական ակտիվներում իրականացված ներդրումների. ընտրանքային հետազոտություն, Եր., 2002: Հետազոտություն Հայաստանի Հանրապետությունում մասնավոր հատվածի զարգացման մասին, Վերջնական զեկույց (ամփոփագիր), Տոկիո, 1999:

¹⁰ Արդյունաբերություն 1990-1997, վիճակագրական ժողովածու, Եր., 1999: Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-1999, վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2001: Սպառողական շուկան Հայաստանի Հանրապետությունում 1921-2000, վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդը և կրմունակ տնտեսությունը 1999 թվականին, վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1999, Եր., 2000: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2000, Եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով` 1998-2001, Եր., 2002: Հայաստան 2001, վիճակագրական գրքույկ, Եր., 2001: Հայաստան 2002, Եր., 2002: Տնտեսական աճն արդարացի բաշխման պայմաններում, Աղքատության կրճատման ուղղված տնտեսական քաղաքականության ընտրություն, Եր., 2002: Տնտեսական աճը, անհավասարությունը և աղքատությունը Հայաստանում, Եր., 2002: Կրթությունը, աղքատությունը և տնտեսական ակտիվությունը Հայաստանում, Իրավիճակային վերլուծության զեկույց, Եր., 2002:

հետևանքների: Կարևոր տեղ է հատկացվել նաև ֆինանսաբանկային համակարգին, դրամավարկային և հարկային-բյուջետային քաղաքականությանը, անցումային տնտեսության ծնած առավել ցավագին սոցիալական հիմնախնդիրներին, սոցիալական բարեփոխումների տեղին ու դերին, սոցիալական առաջնությունների ընտրությանը, բնակչության տեղաշարժերին, զբաղվածության, գործազրկության, հասարակության սոցիալական շերտավորման հարցերին, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման մոտեցումներին, առողջապահության ոլորտի, մշակութային կյանքի և գիտակրթական բարեփոխումներին: Յուրաքանչյուր գլխում տրվում են գիտականորեն հիմնավորված և գործնական տեսանկյունից իրատեսական առաջարկներ, որոնք բխում են տվյալ բնագավառի կամ հիմնահարցի համակողմանի վերլուծությունից:

Աշխատության մեջ փորձ է արվում սոցիալ-տնտեսական գործընթացների վերլուծություններով հիմնավորելու Հայաստանի տեղն ու դերը տարածաշրջանում, միջազգային կառույցներում:

Հավելվածում անհրաժեշտ կրճատումներով զետեղված են Հայաստանի անկախ պետականության հաստատման ու կայացման գործընթացին վերաբերող, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական ոլորտի բազմաթիվ փաստաթղթեր:

Անկասկած, մեր օրերի պատմությունը կարելի է լիակատար ուսումնասիրել միայն տասնյակ տարիներ անց, երբ կյանքը կսրբագրի ու մարդկանցից կվանի ներկա պատմական ժամանակաշրջանի ինչպես ավելորդ զգայական լավատեսությունը, այնպես էլ առավել ևս դժգոհ հոռետեսությունը: Սա հնարավոր է միայն որոշակի պատմական տևական փորձ ձեռք բերելուց հետո: Իսկ մեր անկախ հանրապետությունն ունի ընդամենը տասներկու տարվա պատմություն:

Որպես առաջին փորձ, բնական է, որ աշխատությունը գերծ չէ թերություններից: Մենք շնորհակալությամբ կընդունենք դրանց վերաբերյալ ընթերցողների դիտողությունները և հաշվի կառնենք մեր հետագա աշխատանքներում:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

ա. Գործընթացի սկիզբը. Հայաստանի անկախության հռչակագիրը

1980-ական թվականների երկրորդ կեսը ճակատագրական ժամանակաշրջան հանդիսացավ Խորհրդային Միության համար: Գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականությունը, որը խոստանում էր դեմոկրատացնել հասարակությանը, ձերբազատել այն անցյալի սխալներից ու թերություններից, փաստորեն ոչինչ չտվեց: Այդ տարիները ցնցեցին երբեմնի հզոր տերության հիմքերը և միութենական հանրապետություններին հանգեցրին իրենց անկախ պետականությունը վերականգնելու անհրաժեշտության գաղափարին: «Վերակառուցման» քաղաքականությամբ իրականացվող բարեփոխումներն ի վիճակի չէղան կանխելու ԽՍՀՄ տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամի խորացումը: Բնական է, որ այդպիսի պայմաններում երկրի տարբեր տարածաշրջաններում պայքար սկսվեց ԽՍՀՄ ժողովուրդների կենսական շահերը շոշափող ազգային և սոցիալական հիմնահարցերի արմատական լուծման համար:

Երկրում հատկապես սրվեց ազգային հարցը, ուժեղացան հանրապետությունների անջատողական ձգտումները: Կենտրոնի անճարակության պատճառով փաստորեն ստեղծվեց քաղաքական անկառավարելի իրավիճակ: Օգտվելով այդ վիճակից՝ հատկապես միութենական հանրապետությունները փորձեցին անկախանալ: Անկախացման ուղին բռնեցին մերձբալթյան հանրապետությունները, Վրաստանը, Ուկրաինան, ավելի ուշ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, որը կաշկանդված էր Արցախյան խնդրով:

Կենտրոնը խուսափում էր որևէ հիմնահարցի արմատական լուծումից՝ վարելով երկդիմի և խուսանավող քաղաքականություն:

վարչակարգն այդպես վարվեց նաև 1988 թ. փետրվարին հայ ժողովրդի բարձրագույն Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման պահանջի նկատմամբ: Այդ արդարացի պահանջի լուծումից հրաժարվելը միայն ոգեշնչեց Ադրբեջանի ազգայնամուլ ուժերին, որոնք բռնեցին հայության դեմ բացահայտ հակամարտության ճանապարհը: Արդյունքում այդ հանրապետությունում տեղի ունեցան արյունալի իրադարձություններ, հայերի նկատմամբ դաժան հալածանքներ և կոտորածներ և, ի վերջո, հայերի զանգվածային բռնագաղթ: Փախստականների զանգվածները բռնեցին Չայաստանի Հանրապետություն տանող ճանապարհները: Այդ ամենին գումարվեց 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի ավերիչ երկրաշարժը՝ իր աղետալի հետևանքներով:

Ստեղծված ծանր պայմաններում խորհրդային Չայաստանի ղեկավարության անհեռատես, ոչ ճկուն գործունեությունն ավելի էր բարդացնում իրավիճակը: Փաստորեն ԽՍՀՄ կոմունիստական վարչակարգի կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ հետևողականորեն իրականացվող ահաբեկչական քաղաքականությունը, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի արդարացի լուծումից հրաժարվելը, Ադրբեջանում տեղի ունեցած արյունալի իրադարձությունները, փախստականների քաղաքական ու սոցիալական անպաշտպանվածությունը, Չայաստանի Հանրապետության և ԼՂԻՄ-ի տևական շրջափակումները, երկրաշարժի հետևանքների վերացման ժամկետների ձգձգումը, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի բնագավառներում հանրապետության կուսակցական ղեկավարության անշրջահայաց և անդեմ գործելակերպը ժողովրդի մեջ խարխուլեցին հավատը կենտրոնական և հանրապետական իշխանությունների նկատմամբ:

Արցախում ծայր առած ազգային-ազատագրական պայքարը ոտքի հանեց ամբողջ հայությանը: Չնայած հարուցված բոլոր խոչընդոտներին՝ Չայաստանի Հանրապետությունում լայն թափով առաջ էր ընթանում համազգային պայքարը՝ Մայր հայրենիքի հետ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման համար: Այդ պայքարում հայ ժողովուրդն իրեն դրսևորեց որպես կուռ ու միասնական և իր գործի արդարության ու հաղթանակի հանդեպ հավատով լի ազգ: Այդ ընթացքում հանրապետության ղեկավարության՝ կենտրոնին հնազանդ մնալու ստրկամիտ քաղաքականությունն աստիճանաբար առաջին պլան մղեց անկախ պետականության վերականգնման խնդիրը: Սկսվեց համազգային շարժում՝ անկախությունը վերա-

կանգնելու դարավոր երազանքի իրականացման համար: Արցախի ազատագրական հուժկու ելույթը շարժմանը հաղորդեց համընդհանուր անկախության համար պայքարի բնույթ:

Ազգային իղձերի իրականացմանը նպատակաուղղված և Չայաստանն ավելի ժողովրդական շարժման մեջ ընդգրկվեցին հասարակության ամենատարբեր զանգվածներ. պայքարը դարձավ համաժողովրդական:

Սոցիալական, բնապահպանական, լեզվամշակութային, ժողովրդավարական ու այլ հիմնահարցեր լծորդվեցին արցախյան ազատագրական շարժմանը: Բազմերանգ հոսանքները և շարժումները միավորելու և մեկ միասնական նպատակի ծառայեցնելու համար Ղարաբաղյան շարժման Չայաստանի կոմիտեի նախաձեռնությամբ 1989 թ. աշնանը ստեղծվեց «Չայոց համազգային շարժումը» (ՀՀՇ)¹¹: Չնայած իր անվանը այդ շարժումը չդարձավ իսկական համազգային և չէր էլ կարող դառնալ, որովհետև գործնականում անհնար էր հասարակական բոլոր շերտերի շահերը, մտածումները և ձգտումները միավորել: Այդ պատճառով էլ, ըստ էության, ՀՀՇ-ն դարձավ հանրապետությունում առաջացած բազմաթիվ հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններից մեկը, սակայն առավել հզորը: Ինչպես պարզվեց հետագայում, ՀՀՇ-ն չարաշահում էր ժողովրդական զանգվածների ազատագրության և անկախության համար պայքարը՝ ձգտելով երկրում հաստատել իր իշխանությունը: Նրա կողմից թույլ տրվեցին մի շարք կոպիտ սխալներ. այսպես «Նաիրիտի», Ալավերդու պղնձաձուլական, Կիրովականի քիմիական և այլ գործարանների փակումը, մի բան, որը տնտեսական մեծ հարված հասցրեց հանրապետության տնտեսությանը: 1989 թ. հունիսի 25-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց «Նաիրիտը» փակելու վերաբերյալ¹², որն իրականացվեց նույն թվականի դեկտեմբերի 30-ին¹³: Անշուշտ, կենսոլորտի մաքրության ապահովման տեսանկյունից այն դրական նշանակություն ուներ, սակայն հանրապետության տնտեսությունն արտակարգ ծանր կացության մեջ հայտնվեց: «Նաիրիտը» ոչ միայն միջազգային շուկայում մեծ պահանջարկ վա-

¹¹ ՀՀ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՀԶԿՓԿՊԱ): Ֆ 4516, ց. 1, գ. 13, ք. 1-4:

¹² ՀՀ ՀԶԿՓԿՊԱ, ֆ. 4516, ց. 1, գ. 27, ք. 17-20:

¹³ Նույն տեղում՝ ք. 8-20, 27, 30:

յելող, թանկարժեք քլորոպրենային կաուչուկ արտադրող ԽՍՀՄ միակ ձեռնարկությունն էր, այլև հումքի մատակարարման յուրահատուկ էպիկենտրոն, որի շնորհիվ գործում էին հանրապետության և երկրի հարյուրավոր ձեռնարկություններ: Միայն Հայաստանի Հանրապետությունում շուրջ 350 ձեռնարկությունների կենսագործունեությունը հիմնականում պայմանավորված էր այդ միավորումում արտադրվող հումքով¹⁴: Մինչույն ժամանակ «Նաիրիտի» փակումը հղի էր լուրջ սոցիալական հետևանքներով՝ կապված միավորման աշխատակիցներին աշխատանքով, կենսաթոշակով, բնակարաններով ապահովելու պրոբլեմի հետ: 1989 թ. տվյալներով այստեղ աշխատում էր ավելի քան 4,5 հազար մարդ, և եթե դրանց ավելացնենք նաև «Պոլիմիսիլացետատ» արտադրական միավորման 1,5 հազար աշխատակիցներին, ձեռնարկություն, որի կենսագործունեությունը լիովին կախված էր «Նաիրիտից», ապա փաստորեն գործազուրկ էր դառնում 6 հազար մարդ¹⁵: Պարզ դարձավ, որ ավելի նպատակահարմար կլիներ ոչ թե փակել «Նաիրիտը», այլ կատարելագործել ու վերափոխել նրա հնացած տեխնոլոգիան, ինչը կնպաստեր վնասակար արտանետումները ընդունված նորմայի աստիճանին հասցնելուն: Սակայն հետագայում ևս այս ուղղությամբ միջոցառումներ չձեռնարկվեցին: Նշենք, որ իշխանությունը վերցնելուց հետո նույն ՀՀԸ-ի ղեկավարությունը վերագործարկեց գործարանը՝ մոռանալով նրա «վնասաբեր հետևանքները»: 1991 թ. սկզբին, Հայաստանի Հանրապետության նոր կառավարությունը դիմեց Գերագույն խորհրդին՝ «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումը վերագործարկելու թույլտվություն ստանալու համար¹⁶: Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. ապրիլի 17-ին որոշեց թույլատրել վերագործարկելու «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորման՝ հանրապետության ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի համար խիստ անհրաժեշտ արտադրատեսակներ թողարկող որոշ արտադրամասեր¹⁷: Նույն թվականի հուլիսի 1-ից «Նաիրիտը» վերստին սկսեց գործել՝ շարունակելով լուրջ մտահոգություն պատճառել ժողովրդին: 1989 թ. հուլիսի 1-ից փակվեց Ալավերդու լեռնամետալուրգիա-

կան կոմբինատը: Նույն թվականի սեպտեմբերին փակվեցին նաև Կիրովականի քիմիական գործարանի մի շարք վնասակար արտադրամասեր: Սակայն նշված ձեռնարկությունների փակումը, որոշ չափով նպաստելով հանրապետության էկոլոգիական իրավիճակի բարելավմանը, լուրջ հարված հասցրեց նրա տնտեսությանը՝ պատճառելով միլիարդների վնաս: Այն ծանր անդրադարձավ հատկապես բնակչության սոցիալական պայմանների վրա: «Որքան վատ, այնքան լավ» կարգախոսով ավերվեց հանրապետության տնտեսությունը: Հետագայում կյանքը ստիպեց, որ գործարկվեն նշանակալից թվով փակված գործարաններ:

Այսուհանդերձ, առանձին ազգաշահ խնդիրներում (Արցախի ազատագրության, հանրապետության անկախության և այլն), հաջողվեց հասնել ազգային միասնության: Այդ շրջանում ՀՀԸ-ն վայելում էր ժողովրդական զանգվածների մեծամասնության վստահությունը, որը դրսևորվեց խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ:

1990 թ. մայիսի 20-ին, անցած 70 տարում Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին Գերագույն խորհրդի այլընտրանքային ընտրություններ, որին մասնակցեց նաև Արցախի հայ բնակչությունը¹⁸: Ընտրական պայքարը հիմնականում ընթացավ Հայոց համազգային շարժման և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության միջև: Քանի որ ավանդական հայ քաղաքական կուսակցությունները՝ դաշնակցությունը, ռամկավարները և հնչակյանները, դեռ Հայաստանում կազմակերպչորեն չէին գործում, ուստի ընտրություններում ձայները բաժանվեցին ՀՀԸ-ի և Հայաստանի կոմկուսի ներկայացուցիչների միջև: Կոմունիստական վարչակարգից և Արցախի հարցում ԽՍՀՄ կոմունիստական ղեկավարության հակահայկական դիրքորոշումից հիասթափված ժողովրդի մեծ մասը պաշտպանեց ՀՀԸ-ին, որը փաստորեն դարաբաղյան շարժման միակ ղեկավարն էր: Չնայած ՀՀ Գերագույն խորհրդում կոմունիստներն ստացան ձայների մեծ մասը, բայց, նրանց նշանակալից մասը զարմանալիորեն ղեկավար մարմինների ընտրությունների ժամանակ քվեարկեց ՀՀԸ-ի օգտին: 1990 թ. օգոստոսի 4-ին հանրապետությունում նորընտիր խորհրդարանը Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ

¹⁴ ՀՀ նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (Այսուհետև ՀՀ ՆՊԿՊԱ), ֆ.113, ց.163, գ.185, թ.1-2, 12-14:

¹⁵ Նույն տեղում՝ ց.164, գ.717, թ.1-2:

¹⁶ Նույն տեղում, ֆ.113, ց.164, գ.669, թ.1-4:

¹⁷ Նույն տեղում, գ.323, թ.1-4:

¹⁸ Տե՛ս *Ազգաբնկյան Ո.*, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, համառոտ ակնարկ, Եր., 1992, էջ 69:

ընտրեց ԳՀՇ վարչության նախագահ, Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին: Դրանով վերջ տրվեց կոմկուսի մենիշխանության յոթանասունամյա շրջանին:

Հայաստանի նորընտիր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ազգային անկախ պետականության ստեղծմանը: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը, երկարատև ու հանգամանալից քննարկումից հետո, ընդունեց «Ռոչակազիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթուղթը, որով դրվեց անկախացման գործընթացի սկիզբը¹⁹:

Ռոչակազիրը կարևոր իրավական փաստաթուղթ էր դեպի անկախություն տանող ճանապարհին: Այն բաղկացած էր 12 կետից և նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները²⁰:

Ռոչակազրի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն (կրճատ՝ Հայաստան, այսինքն՝ այնպես, ինչպես հանրապետությունը կոչվել էր 1918 թ.): Այսպիսով, Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր երրորդ Հանրապետության շրջանը (առաջինը՝ 1918-1920, երկրորդը՝ 1920-1991 թթ.): Կարևոր է նշել, որ թեև խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ կազմում էր և շատ հեռու էր ինքնանկախ հանրապետություն լինելուց, այնուամենայնիվ այդ շրջանում ձեռք բերված հաջողությունների հիմքի վրա էր, որ հնարավոր եղավ կյանքի կոչել երրորդ Հանրապետությունը:

Ռոչակազրի հատուկ հոդվածով հաստատվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: Եթե ԽՍՀՄ տվյալ օրենքը չէր հաստատված Հայաստանի Գերագույն խորհրդի կողմից, ապա այն չէր կարող գործել հանրապետությունում: 1990 թ. օգոստոսի 24-ին պետական դրոշ հաստատվեց եռագույնը՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն, որն առաջին Հանրապետության դրոշն էր: Այնուհետև 1992 թ. ապրիլի 19-ին ընդունվեց նոր պետականության մյուս խորհրդանիշը՝ զինանշանը, որը նույնպես առաջին հանրապետության խորհրդանիշն էր²¹:

Հայաստանը պետք է վարեր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, ունենար իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները

տարբեր երկրներում:

Փաստաթղթի տնտեսական բաժնում նշվում էր, որ Հայաստանի տարածքում հողը, նրա ընդերքը, ձեռնարկությունները համարվում են հայ ժողովրդի սեփականությունը: Երկրի տնտեսության հիմքում պետք է ընկած լինեն մասնավոր սեփականատիրական և ազատ շուկայական հարաբերությունները: Հողը, իբրև մասնավոր սեփականություն, պետք է տրվեր գյուղացուն: Ձեռնարկությունների մի մասը ենթակա էր սեփականաշնորհման:

Հատուկ կետով արձանագրվում էր, որ Հայաստանը պետք է ունենա իր մասնաբաժինը ԽՍՀՄ զինված ուժերի միջոցներից: ՀՀ-ն պետք է ունենա սեփական դրամական համակարգը:

Մշակութային բաժնում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում հայերենի, իբրև պետական լեզվի կիրառման հարցին: Հանրապետությունում ներքին ամբողջ գործավարությունը պետք է կատարվեր միայն հայերենով:

Ռոչակազրին արտոնում էր մարդու իրավունքների հարգում, խղճի, կուսակցությունների, ժողովների, մամուլի ազատություն: Վերականգնվում էին Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները:

Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը թեև դեմ էր հռչակագրում 1915 թ. հայոց ցեղասպանության և հայկական տարածքների մասին կետ մտցնելու՝ պատգամավորների մեծ մասի պահանջին, սակայն քվեարկությամբ այնուամենայնիվ դրա վերաբերյալ հողված մտցվեց: Կարևոր էր նաև, որ հռչակագիրը հաստատում էր Հայաստանի վճռականությունը՝ Արցախն իր տարածքի անբաժանելի մասը ճանաչելու վերաբերյալ: Մինչև նոր սահմանադրության՝ հիմնական օրենքի ընդունումը հռչակագիրը ծառայում էր իբրև ծրագրային փաստաթուղթ: Ռոչակազիրը միաժամանակ դարձավ ազգային օրենսդրության և նոր սահմանադրության ստեղծման հիմքը: Քանի որ գործող սահմանադրությունը հակասում էր հռչակագրի սկզբունքներին, ապա խորհրդարանը ստիպված էր անընդհատ կատարել սահմանադրական փոփոխություններ և ուղղումներ: Օրենսդրական փակուղուց դուրս գալու նպատակով խորհրդարանը 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ին ընդունեց առաջին սահմանադրական օրենքը՝ «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին»²², որի հա-

¹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 օգոստոսի, 1990:

²⁰ Սահմանադրության տե՛ս հավելվածում:

²¹ ԳՀ ԼՊԿՊԱ, ֆ.113, ց.163, գ.418, թ. 3:

²² Տե՛ս Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), Եր., 1995, էջ 50: